

2. Конфесійно-історичні аспекти поширення ісламу на теренах України і сучасне мусульманське середовище

З мусульманським світом предки українців познайомилися понад тисячу років тому. Ще в дохристиянські часи жителі Київської Русі вели торгівлю з Арабським Халіфатом і Волзькою Булгарією. Остання, як і мусульманські регіони Північного Ірану та Закавказзя, ставала й об'єктом військової експансії київських князів. Крім економічних та воєнно-політичних, мали місце й духовно-культурні контакти, про що опосередковано свідчить легенда про «вибір вір» князем Володимиром Святославовичем.

У XV ст., Україна, перебуваючи у складі Великого Князівства Литовського, потрапляє до сфери життєвих інтересів Кримського ханства, а з кінця цього століття – і його сюзерена, Османської імперії. Якщо за першого кримського хана Хаджи-Гірея, відносини між християнським і мусульманським гегемонами Східної Європи були мирними і добросусідськими, то в подальшому ситуація радикально змінилася: з кінця XV і протягом усього XVI ст. Україна зазнає спустошливих набігів кримських татар, які, з одного боку, відчутно підривали її людський та економічний потенціал, а з іншого – дали поштовх формуванню українського козацтва, у майбутньому – соціального і політичного ядра ранньомодерної української нації.

Однак, вже у XVII ст. стосунки кримських татар і українців бували не лише антагоністичними. Так у 20-ті рр. цього століття Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком виступило союзником кримського хана Шагін-Гірея, який хотів позбутися васальної залежності від Османської імперії. Під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького союзником останнього став хан Іслам-Гірей. Відомо, що сам Богдан Хмельницький у 50-ті рр. шукав протекції у турецького султана, як альтернативи приєднання до Московського царства. Турецької орієнтації тримався і гетьман Петро Дорошенко, який прагнув під покровительством падишаха відновити територіальну і політичну єдність України, розділеної між Польщею і Росією за Андрусівською угодою 1667 р. Втім, слід зазначити, що союзницькі відносини з кримськими татарами не відзначалися стабільністю і послідовністю і мали неоднозначні наслідки, а турецька орієнтація не знаходила розуміння і підтримки у більшості населення України.

Після Полтавської битви гостинністю і покровительством Османської імперії скористалися гетьман Іван Мазепа і Військо Запорозьке. На турецькій території у м. Бендери була написана і оприлюднена наступником Івана Мазепа гетьманом Пилипом Орликом перша українська Конституція. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. значна частина запорожців також перейшла турецький кордон і з дозволу султана утворила Задунайську Січ.

Потрібно також додати, що українське козацтво, особливо його запорозька частина, формувалося під значним впливом мусульманських

сусідів, що відбилося на його військовому мистецтві, елементах мови, побуту і зовнішнього вигляду, менталітеті. Можна стверджувати, що для українців мусульманський світ вже з давніх часів не був ні *terra incognita*, ні суцільною екзотикою.

У XIX і на початку XX ст. інтерес до мусульманського Сходу, до побуту і традицій найближчих мусульманських сусідів українців – кримських татар – виявляли видатні представники української інтелігенції, зокрема, І.Франко та М.Коцюбинський. На цей період припадає народження українського сходознавства. Його основоположником став видатний вчений Агатангел Кримський.

Наведені факти говорять про те, що відносини українців з мусульманським світом протягом століть були досить мінливими, однак часто не позбавленими конструктивності і взаєморозуміння.

Наскільки відомо, мусульманські сусіди ніколи не намагалися повернути українців у свою віру. Та мусульманська місіонерська діяльність серед християнського населення була б і практично неможливою ані в Речі Посполитій, ні в Російській імперії. Тому мусульманське населення території сучасної України історично склалося з представників народів, що прийняли іслам ще у давні часи – кримських татар, а з другої половини XIX ст. – представників інших мусульманських народів Російської імперії, насамперед волзьких татар, що мігрували у міста переважно Сходу України на хвилі бурхливого розвитку промисловості та капіталістичних відносин. Така тенденція в основному зберігається і в наші часи. Хоча нині ісламський «заклик» (дава'ат) може адресуватися і громадянам, не пов'язаним з ісламом своєю національною традицією, все ж таки у мусульманському середовищі України абсолютно переважають «етнічні» мусульмани, і для них іслам часто є засобом збереження своєї національної ідентичності.²⁷³

У радянські часи, особливо після примусового виселення кримських татар у 1944 р., іслам в Україні фактично зник зі сфери публічного релігійного життя, ставши предметом особистої віри, підґрунтям побутових звичаїв та обрядовості. Згідно звітів уповноважених у справах релігій, від кінця 40-х років XX століття і аж до відновлення Українською Державою незалежності в ній не було жодної зареєстрованої мусульманської громади. Масовий наступ на іслам в роки комуністичного тоталітаризму позначився закриттям, а то й знесенням багатьох мечетей, мусульманських шкіл – мектебе і медресе, заборонаю суфійських орденів, репресуванням духовних осіб тощо. Таким чином, була перервана традиція ісламської освіти і звужена до мінімуму традиція ісламської духовності, що негативно позначилося на ситуації в мусульманському середовищі у посттоталітарні часи.

З початку 90-х років іслам в Україні переживає період відродження. Створюються не лише релігійні громади, але й більш масштабні

²⁷³ Див.: Зуєв К.О. Іслам у Східній Україні: його сутність та історичні трансформації : дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / Донецький держ. ін-т штучного інтелекту / Зуєв Костянтин Олександрович. — К., 2007. — 204 с.

організаційні структури – духовні управління. Суттєве поживлення мусульманської активності в ті часи було зумовлене й масовим поверненням на Батьківщину кримських татар, для яких іслам був і залишається важливим чинником збереження національної ідентичності. Усвідомлення його важливості особливо чітко сформувалося у кримськотатарській суспільній свідомості вже після повернення до Криму, де репатріанти опинилися серед слов'янської російськомовної більшості, орієнтованої в релігійному відношенні на православ'я і далеко не завжди доброзичливо налаштованої до новоприбулих сусідів.

Вже 1991 року утворено Кадіат-мухтасибат Криму, реорганізований у 1992 році в Духовне управління мусульман Криму (ДУМК) (Сімферополь).

У 1992 році було створене Духовне управління мусульман України (ДУМУ, Київ), яке по сьогодні очолює громадянин Лівану Шейх Ахмед Тамім.

У 1994 році було зареєстроване Незалежне Духовне управління мусульман України (Донецьк), пізніше перетворене на Духовний центр мусульман України (ДЦМУ).

Слід зазначити, що стосунки між цими організаціями від самого початку були досить напруженими і залишаються такими до сьогодні. Пізніше, силами, опозиційними до керівництва ДУМУ, були створені ще два загальноукраїнські мусульманські об'єднання: у 2007 році Київський муфтіят – релігійне управління незалежних мусульманських громад України, і в 2008 році Духовне управління мусульман України «УММА» (ДУМУ «УММА»). Особливістю цього об'єднання є те, що значна частина його громад складається з етнічних українців і росіян.

За даними Державного комітету України у справах національностей та релігій, станом на 1 січня 2010 року ДУМК підпорядковувалося 960 релігійних громад (350 зареєстрованих і 610 незареєстрованих), ДУМУ – 94, ДЦМУ – 19. Два інших духовні центри у статистиці Держкомітету не представлені окремо, хоча про кількість підпорядкованих їм громад можна судити з того, що незалежних релігійних організацій мусульман дана статистика нараховує 95.²⁷⁴ Отже, ДУМК абсолютно переважає за числом громад у мусульманському середовищі України, при тому, що загальна чисельність мусульман України складає близько 2 млн. осіб, а кримських татар – лише понад 260 тис.

Особливістю ДУМК є його щільні зв'язки з Меджлісом кримськотатарського народу. Останній завжди мав великий вплив на вибори муфтія Криму. Водночас муфтія Криму – Еміралі Аблаєв – є членом Меджлісу.

Як бачимо, процес відродження мусульманського релігійного життя в Україні супроводжувався внутрішніми розколами. На це вплинула низка різних факторів – національні та регіональні відмінності українських мусульман, конкуренція за можливість контролювати надходження і

---

²⁷⁴ Статистичний звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій. – 2010. – Форма № 1. – С. 34-35.

розподіл матеріально-фінансової допомоги з-за кордону, різні політичні орієнтації регіональних мусульманських еліт, втручання зовнішніх сил.²⁷⁵ Подібні процеси мали місце і в інших релігійних спільнотах нашої країни.

У 1997 році мусульмани України здійснили спробу взяти безпосередню організовану участь у політичному житті, утворивши на з'їзді, що відбувся в Донецьку, Партію мусульман України. Вона також не змогла уникнути внутрішніх протистоянь і розколів (вже наприкінці наступного 1998 року, після виборів до Верховної Ради України у Запоріжжі пройшов позачерговий з'їзд ПМУ, де були переобрані голова партії і члени політради; пізніше цей розкол вдалося подолати).²⁷⁶ Можливості ПМУ від самого початку були обмежені тим, що до неї неприхильно поставилося керівництво Меджлісу кримськотатарського народу, не бажаючи поступатися монополією на політичне представництво кримських татар. Крім того, між Меджлісом і ПМУ були й суттєві політичні розбіжності. Меджліс в цілому завжди дотримувався проукраїнської орієнтації і його політичними партнерами виступали українські націонал-демократичні сили. Орієнтація ж ПМУ була помірковано проросійською, а її союзником пізніше стала Партія регіонів. На президентських виборах 2004 р. ПМУ агітувала за кандидата В.Януковича, тоді як Меджліс підтримав В.Ющенко. Також представників деяких мусульманських етнічних спільнот не влаштовувало цілковите домінування в ПМУ волзьких татар з Донецького регіону. Вже на установчому з'їзді з їхнього боку мали місце спроби домогтися створення другої (крім донецької) штаб-квартири партії у Києві.

У політичній діяльності Партія мусульман України не досягла якихось більш-менш переконливих результатів. На виборах до Верховної Ради України 1998 року вона одержала у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі лише 0,19 % голосів, а у виборах 2002 року взагалі не брала участі. 17 грудня 2005 року з'їзд ПМУ прийняв рішення про саморозпуск партії і входження її повним складом до Партії регіонів, що виглядало логічним, враховуючи їх попередні стосунки і очевидну безперспективність ПМУ як самостійного проекту.²⁷⁷

Мусульманські релігійні організації, як і переважна більшість конфесій України, мають серйозні проблеми із забезпеченням громад культовими спорудами та висококваліфікованими кадрами священнослужителів.²⁷⁸

²⁷⁵ Швед В. Ісламський чинник та національні інтереси України / В'ячеслав Швед [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/uk/studii/15-16/9.html>

²⁷⁶ Брагин Р., Баширов И. Партия мусульман Украины. Политические основы Ислама / Р. Брагин, И. Баширов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/5/1_sec_html/s1a4.htm

²⁷⁷ Украинские мусульмане пополнили ряды сторонников Януковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lenta.ru/news/2005/12/20/muslim/>

²⁷⁸ Религиозные проблемы мусульман Украины в свете сегодняшнего дня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kievmuftiyat.wordpress.com/2009/05/18>

Проблема частково розв'язується шляхом підготовки незначного числа священнослужителів у медресе і двох ісламських університетах у Києві і Донецьку, а також через відрядження студентів за кордон. У підготовці кадрів духовенства значною є участь Туреччини, а також Об'єднаних Арабських Еміратів, Єгипту, Лівії та Судану.

Забезпечення релігійною літературою здійснюється в основному із тієї ж самої Туреччини, Саудівської Аравії та Кувейту. Ці ж країни допомагають українським мусульманам у спорудженні нових культових будівель.

Абсолютна більшість мусульманських громад України знаходиться в Криму і саме цей регіон є зоною напруги у відносинах між мусульманами та православними, що час від часу переростає у конфлікти. В інших регіонах стосунки мусульман і представників інших релігій характеризуються доброзичливим нейтралітетом або ж взаємною байдужістю. Мусування у ЗМІ теми «ісламського тероризму», «зіткнення цивілізацій» на них практично не впливає. Основна причина цього полягає в тому, що представники мусульманської спільноти на Сході України та у містах інших регіонів здебільшого живуть тут давно або навіть протягом кількох поколінь. За побутовими звичаями, манерою поведінки, а часто й мовою повсякденного спілкування вони мало відрізняються від місцевого слов'янського населення, а воно, навіть знаючи про їх відмінну від своєї релігійну належність, як правило, не сприймає їх як «чужих».

Зазначені ж проблемні відносини між мусульманами і, умовно кажучи, християнами в Криму значною мірою зумовлені нерелігійними чинниками – політичними, соціально-економічними, національними. Однак релігійний чинник грав і продовжує грати значну роль у суспільному житті кримських татар, тим більше, що в ісламі релігія та інші сфери життєдіяльності людини не є настільки відокремленими одна від одної, як у сучасному християнстві європейських секуляризованих країн, до яких належить Україна.

До початку 90-х років м.ст.(масового повернення кримських татар у містя, де вони проживали до примусового переселення у травні 1944 року) на Кримському півострові абсолютно домінувало населення православної орієнтації (росіяни та українці). Воно також зростало за рахунок представників різних етнічних спільнот – білорусів, мордвинів, марійців, грузинів, а також греків і болгар, які теж були насильно виселені і нині повернулися до рідних місць. Інші національні меншини, якщо і не належали до православного світу, то все-таки були християнами (німці, поляки, вірмени, італійці). А нехристияни (караїми, кримчаки, корейці, башкири тощо) через свою малочисельність не могли значно вплинути на конфесійну ситуацію в регіоні. За таких обставин Православна церква посіла домінуюче положення на Кримському півострові.

Але після відновлення незалежності Української Держави ситуація принципово змінилася. Повернення з місць примусового переселення кримських татар як вагомого репрезентанта мусульманської традиції окреслило нові контури релігійної ситуації в Криму. Між Сімферопольською

і Кримською єпархією Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) і Кримським Муфтіятотом виникло протистояння.

З одного боку, протиріччя було спричинене прагненням УПЦ МП зберегти виключно за собою провідне становище на теренах АРК, а з іншого – намаганням кримських татар поновити так звану історичну справедливість на землі, де вже багато поколінь проживали їхні предки, що стала для них батьківщиною. Суперечності переросли у конфлікт, кульмінаційним моментом якого став вихід восени 2000-го року Духовного управління мусульман Криму з міжконфесійної організації «Мир – дар Божий». Порозуміння між ДУМК та УПЦ МП не досягнуте і по сей день, що, звісно, аж ніяк не сприяє нормалізації й гармонізації суспільно-релігійних, міжконфесійних і державно-церковних відносин як в Автономній Республіці Крим, так і в Україні загалом.

Пошуку конструктивних рішень перешкоджає й однобічний підхід місцевої влади до назрілих проблем, її «поступливість» на користь однієї конфесії, а ще точніше, однієї церкви. Така політика не є ефективною для держави і порушує права значної частини українських громадян, які належать до інших віросповідань.

Про важливість релігійного чинника у кримських міжнаціональних відносинах свідчить те, що з початку 2000-х років найбільш резонансні конфлікти між кримськими татарами і представниками слов'янського населення мали релігійну складову у переліку причин, що їх породили. Це протистояння у Бахчисараї у 2001 і 2004 роках – з приводу спірної території, на яку претендують Свято-Успенський монастир УПЦ-МП, і мусульмани – з метою відновлення на ній старовинного навчального духовного закладу – Зинджирли медресе («Медресе з ланцюгом»), заснованого ханом Менглі-Гіреєм; у 2006 році також у Бахчисараї – коли кримські татари вимагали звільнення від ринкових споруд території мусульманського цвинтаря «Азізлер»; у Феодосії, у 2006 р. – з приводу встановлення пам'ятника апостола Андрію Первозванному.

За даними соціологічних досліджень, 97,8% кримських татар визнають себе мусульманами. Половина з них (50,6%) вважають, що мусульманин повинен виконувати заповіді Ісламу, але водночас бути лояльним громадянином своєї держави. 20% переконані, що мусульманин повинен прагнути перебудувати державу, в якій він проживає, на ісламських принципах, а 25,6% дотримуються думки, що правовірний мусульманин повинен домагатися відновлення всесвітньої ісламської держави – Халіфату.²⁷⁹ Досить висока популярність у середовищі кримських татар ідеї відновлення Халіфату створює сприятливий ґрунт для поширення серед кримських мусульман фундаменталістських доктрин. Останні історично не були притаманні кримським татарам – послідовникам ханафітського мазхабу, який відзначався порівняним лібералізмом і терпимістю. Однак, внаслідок

²⁷⁹ Див.: Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2009. – № 5.

згаданого вище розриву з традицією, несприятливих соціальних умов кримські татари стали більш вразливими щодо їх впливу.

Ознакою цього стало збільшення останніми роками у Криму числа мусульманських громад, які знаходяться під впливом ісламських організацій і течій, що сповідують фундаменталістські ідеї і навіть визнані екстремістськими у ряді країн світу.

До таких належать в Криму насамперед Ісламська партія звільнення, більш відома в Україні під своєю арабською назвою «Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі» або скорочено «Хізб ут-Тахрір». Вона була створена у 1953 році, в Єрусалимі, суддею шаріатського апеляційного суду Такиуддіном аль-Набхані.

Партія діє в 40 країнах світу, однак її діяльність офіційно заборонена в Єгипті, Казахстані, Росії, Таджикистані. Її члени переслідуються і піддаються репресіям у Лівії, Сирії, Узбекистані. Водночас вона відкрито діє в таких мусульманських країнах, як Ємен, Індонезія, Ліван, Малайзія, ОАЕ і Палестинська Автономія, а також в європейських країнах, за винятком Німеччини, і в США. Її зв'язків з тероризмом не виявлено, однак її доктрина має виразно фундаменталістський характер. Кінцевою метою своєї діяльності Хізб ут-Тахрір бачить відновлення Халіфату, але форми діяльності передбачаються суто мирні. При цьому, в ісламській доктрині визнається лише те, що було виголошено і запроваджено самим пророком Мухаммадом і його наступниками – чотирма праведними халіфами Абу-Бакром, Омаром, Османом та Алі. Пізніші нововведення, як і місцеві, національні ісламські традиції, відкидаються.

У Криму «Хізб ут-Тахрір» в цілому негативно ставиться до діяльності Меджлису та інших кримськотатарських громадських і політичних організацій. Вона не підтримує ідею відновлення кримськотатарської автономії, критикує Декларацію про національне самовизначення кримськотатарського народу, називаючи її «черговим самообманом», і в такий спосіб знецінює діяльність вищого політичного органу кримських татар в очах співвітчизників. На думку представників «Хізб ут-Тахрір», кримськотатарський народ може відродитися лише на засадах ісламу, як частина мусульманської умми.²⁸⁰

Відповідно, і керівництво Меджлису, а також щільно пов'язане з ним керівництво ДУМК, негативно ставляться до діяльності цієї партії. Однак, збільшенню її популярності може сприяти те, що в складних соціально-економічних умовах, у яких перебувають кримські татари, особливо молодь, заклики повернутися до традиційних ісламських принципів суспільного існування – рівності, соціальної справедливості і солідарності – виглядають цілком актуальними, як і пропаганда чистоти й порядності у міжособистісних та публічних стосунках.

---

²⁸⁰ Емирусейнов Р. Национальная автономия не оправдает надежд нашего народа / Р. Емирусейнов // Портал мусульман Крыма, 19 марта 2008г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qirimvilayeti.org/content/view/171/97>

Менш системною і визначеною виглядає діяльність у Криму салафітів (від арабського дієслова «салафа» – «те, що було на початку»), більше відомих під назвою *ваггабітів*, яка походить від імені засновника цієї релігійної течії Мухаммеда ібн Абд аль-Ваххаба. Вони не мають єдиної організаційної структури і практично не заявляють про себе. Іноді їх ототожнюють з «Хізб ут-Тахрір».²⁸¹ З 90-х років у ЗМІ періодично поширювалися чутки про військово-тренувальні бази ваггабітів у Криму, їх зв'язки з чеченськими бойовиками, присутність на півострові структур «Аль-Каїди», втім, у дійсності нічого подібного виявлено не було. Прибічники салафізму займаються в основному проповіддю своїх поглядів і досі не були помічені в екстремістській діяльності.

Під підозрою у такій діяльності в Криму певний час знаходився і рух «Таблігі Джамаат», що можна приблизно перекласти як «група проповідників». Він виник в Індії у 1927 році. Його діяльність базується на принципах активної проповідницької діяльності, до якої мають залучатися не лише богослови, але й пересічні мусульмани з усіх соціальних прошарків. Метою покладається об'єднання всіх мусульман, не зважаючи на теологічні і політичні розбіжності. Дехто розглядає цей рух як організацію з вербування «шахідів», а дехто – як цілком аполітичну й миролюбну організацію, заклопотану зміцненням релігійності і моральним вдосконаленням мусульман, а не їх залученням до боротьби з «невірними».²⁸²

Безумовно, і в Криму, і в інших регіонах України досить активно працюють з 90-х років вихідці з різних країн мусульманського світу і, за деякими даними, вони дійсно проповідують фундаменталістську версію ісламу. У такій проповіді, а також у зв'язках із закордонними терористичними ісламськими організаціями керівництво ДУМУ ще наприкінці 90-их років звинувачувало Міжобласну асоціацію громадських організацій «Арраїд» («Лідер»), засновану у 1997 році і відому з 2007 року як Всеукраїнська асоціація громадських організацій «Альраїд». Її ядром і головною рушійною силою були студенти українських вищих навчальних закладів з арабських країн. Вона підтримує ділові стосунки з міжнародними ісламськими організаціями, які керівництвом ДУМУ також характеризувалися як поширювачі ваггабітської ідеології.²⁸³

²⁸¹ Крымскотатарский Меджлис теряет влияние: все большую популярность на полуострове набирают ваххабиты и «Хизб-ут-Тахрир» // Единое отечество [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.otechestvo.org.ua/main/20085/2210.htm>.

²⁸² Литвинова Е. Исламские организации в Украине. – Информационно-аналитический Центр по изучению общественно-политических процессов на постсоветском пространстве / Е. Литвинова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ia-centr.ru/archive/public_details5717.html?id=257

²⁸³ Певні особливості розвитку мусульманського руху в Україні. Тижневий інформаційно-аналітичний огляд благодійного фонду «Співдружність», № 24, 1998 рік.

Однак протягом майже 14 років ВАГО «Альраїд» (МАГО «Арраїд») діє легально і ніколи не давала приводу правоохоронним органам предметно зацікавитися її діяльністю. Можливо, її члени дійсно схильні до ісламського фундаменталізму як основи своєї віри, але останній сам по собі не є тотожним екстремізму, до того ж він сповідується у ряді мусульманських країн, які жодною мірою не є країнами-ізгоями та осередками тероризму.

Водночас «Арраїд» («Альраїд») активно впливає на внутрішні відносини у мусульманській спільноті України. Ще у 1998 році вона ініціювала створення ісламського центру, альтернативного ДУМУ. Тоді ця спроба не увінчалася успіхом, але, враховуючи зв'язки ВАГО «Альраїд» з керівництвом Київського муфтіяту і ДУМУ «УММА», можна припустити, що вона стояла за створенням цих організацій.

Не виключено, що неприйняття згаданих організацій і рухів, як у Криму, так і в Україні в цілому, має підґрунтям насамперед небажання відповідних духовних управлінь мусульман ділити територію з потужними і динамічними конкурентами. У Криму до цього додається ще й мотив збереження духовної і суспільно-політичної єдності кримських татар.

Хоча й цілком ігнорувати поширення у мусульманському середовищі України ідей ісламського фундаменталізму було б нерозважливо і недалекоглядно. Досвід мусульманських країн Близького Сходу, Північної Африки, Центральної Азії, Північного Кавказу в Російській Федерації свідчить, що за певних обставин шлях від мирної проповіді до збройної боротьби і терору може бути дуже коротким.

На загал, не можна стверджувати, що ісламський фундаменталізм є надто впливовим у мусульманському середовищі України, або, що він поширюється тут у своїх крайніх формах. Однак, він має у нас перспективи. Наскільки відомо, економічні негаразди, відсутність чіткої впевненості у майбутньому стимулюють зацікавлення людей крайніми релігійними ідеологіями, які, до того ж, мають значне соціальне навантаження. Власне, за таких умов ваггабізм поширювався і поширюється у світі.

Означені проблеми у мусульманському середовищі – результат переплетіння суспільно-релігійних, соціально-економічних, політичних чинників – аж ніяк не другорядні. Від їхнього успішного розв'язання залежить як стабілізація внутрішньої ситуації в країні, так і зовнішня безпека держави.²⁸⁴

²⁸⁴ Див.: Здіорук С.І. Іслам в Україні: сучасні контрверзи етноконфесійного контексту // Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. – К: Знання України, 2005. – С. 199-207.